

ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ НАУКОВИХ ПОНЯТЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Вінницький національний технічний університет, Вінниця

Анотація

У статті розглянуто мовні засоби втілення наукових понять у художньому тексті, зокрема у системі зображально-виражальних засобів історичного роману; виявлено, що серед засобів репрезентування наукових понять у художньому тексті переважають імпліцитні: метафори та порівняння, ефект яких посилено епітетами.

Ключові слова: художній текст, історичний роман, пасіонарність, метафора.

Abstract

The article deals with the linguistic means of embodiment of scientific concepts in the literary text, in particular in the system of figurative and expressive means of the historical novel; it was found that implicit linguistic means (metaphors and comparisons, the effect of which is enhanced by epithets) predominate among the means of representing scientific concepts in a literary text.

Keywords: artistic text, historical novel, passionarity, metaphor.

Для сучасного етапу аналізу художнього тексту є характерним зацікавлення у змістовому аспекті мовних явищ, здійснення аналізу твору з точки зору відображення в його структурі концептів авторської картини світу (І.П. Смірнов, Б.М. Гаспаров, З.Г. Мінц, І. Паперно, А.Флакер та ін.).

Використання знань, отриманих у галузях психолінгвістики, семантики, культурології дозволяє лінгвістам проаналізувати національно і культурно значиму інформацію в мовній і художній моделях світу, які опосередковано об'єктивуються в текстовому просторі. Виходячи з позиції розмежування мови й мислення, розрізняють концептуальну картину світу як понятійний рівень свідомості та мовну картину світу як рівень значень [1].

Мовний аспект відіграє вирішальну роль у репрезентації концептуальної картини світу в різних типах текстів [2]. Лінгвокультурні концепти, ототожнюються з ключовими поняттями культури, пов'язаними з світорозумінням людини та її самопізнанням, відрізняються від інших ментальних одиниць, використовуваних в наукових дослідженнях (фрейм, сценарій, скрипт, поняття, образ, архетип) наявністю у їхній структурі ціннісного елемента, оскільки концепт є засобом дослідження культури, в основі якого – ціннісний принцип [3].

Велику кількість індивідуальних рис, не розділених всіма представниками окремої лінгвокультури, мають картини світу конкретних авторів (авторські картини світу), що представляють собою образ світу, сконструйований крізь призму свідомості та мови письменника, результат його духовної активності [4]. Своєрідність такої картини світу обумовлено особливостями концептосфери автора і творчими завданнями, реалізованими в художньому тексті. Художня свідомість розкриває або нові властивості, ознаки об'єкта, які виявляються лише під пильним поглядом художника, або подає нові проєкції вже відомих.

Авторський світогляд як принцип підходу до життєвого матеріалу, його осмисленню і відбору в процесі художньої творчості не тільки вербалізується, як вербалізується картина світу, стаючи мовною, а й диктує всю концепцію, впливає на жанрову та стильову своєрідність твору. Художній текст втілює художню концепцію світу й особистості, що складається з ідейно-емоційної системи й пластичної картини світу (системи художніх образів), що передається реципієнту опосередковано, через знакову систему мови. Значимі лексеми тексту припиняють бути просто словами, стаючи ментально, ідейно й емоційно насиченими концептами [5]. Репрезентантами авторської картини світу в тексті є «повторювані й лейтмотивні слова, текстові символи, тематичні, синонімічні, антонімічні і асоціативно-образні ряди, формують внутрішньотекстові та міжтекстові асоціативні поля» [6].

Когнітивної основою інтерпретації художнього тексту є його концептуальна складова, представлена системою базових концептів. З цього погляду є цікавим аналіз процесу концептуалізації наукової термінології в романах Д. Балашова, оскільки історичний процес письменник осмислює з погляду пасіонарної теорії етногенезу. Д. Балашов залишається єдиним письменником, художня концепція якого ґрунтується на цій теорії виникнення і розвитку етносів.

Основними поняттями вказаної теорії є *пасіонарність* та похідні від нього (*пасіонарна енергія, пасіонарний поштовх, пасіонарій, субпасіонарій*), створені Л. Гумільовим з метою знайти джерело і рушійну силу розвитку етнічних спільнот, які, подібно до живих організмів, проходять життєвий цикл, що складається зі стадій зародження, підйому, надлому, інерційності та розпаду. Причиною виникнення нового життєздатного етносу (зазвичай на базі етнічних єдностей, що занепадають) стає пасіонарний енергетичний поштовх, у результаті якого в тій чи іншій географічній точці з'являються великі групи надактивних людей - пасіонаріїв, які прагнуть нових звершень і творять історію та культуру. Коли етнос вичерпує наявну у нього пасіонарність, етнічна традиція руйнується разом з етносом, члени якого залишають систему, що гине, і входять до нових, «молодших», етносів, що формуються [7].

Перед автором художнього твору на історичну тему постало складне завдання вибору мовних засобів для втілення поняття *пасіонарність*, пряма номінація якого функціонує як термін теорії етногенезу. У поняття наявна сукупність когнітивних ознак, що відображають специфіку етногенетичних процесів та форм їхнього прояву на різних етапах соціокультурного розвитку етносу. Складність завдання обумовлена тим, щоб в художньому творі репрезентувати своє бачення рушійної сили історичного процесу, прямо не вживаючи науковий термін. Тому є закономірним вибір автором переважно імпліцитної форми репрезентації наукового поняття, мовними маркерами якої є не лексичні одиниці, що прямо вербалізують однойменні поняття (терміни), а інші лексичні, граматичні та стилістичні засоби, що втілюють мовну особистість письменника та актуалізують, перед усім, ті характеристики поняття, які формують його асоціативно-образний та оцінний шари.

Термін *пасіонарність* утворений Л. Гумільовим від латинського *passio* - пристрасть у значенні «сильна, стійка, всеохоплювальна емоція, яка домінує над іншими мотивами людини й призводить до зосередження на предметі пристрасті». Основною ознакою пристрасті є її дієвісність, злиття вольових та емоційних аспектів. Сам науковець визначає *пасіонарність* як поведінковий ефект надлишку енергії живої речовини біосфери у людини. У своїх роботах він вказує його характеристики та форми прояву. Виявляється пасіонарність як непереборне внутрішнє прагнення людини до діяльності, спрямованої на зміну свого життя, навколишнього оточення, соціального статусу. Діяльність ця сприймається пасіонарною особистістю ціннішою навіть за власне життя, а тим більше – за життя, щастя, добробут сучасників та одноплемінників. Вона не має стосунку до етики, однаково легко породжує подвиги і злочини, творчість і руйнування, винятком є тільки байдужість; вона не робить людину героєм, що веде натовп, оскільки більшість пасіонаріїв перебувають у складі натовпу, визначаючи його можливості на тому чи іншому етапі розвитку етносу. За суттю, це соціально-історичне явище: поява в обмеженому ареалі великої кількості людей зі специфічною активністю (пасіонаріїв). Рівень пасіонарності етносу визначають за питомою вагою пасіонаріїв у соціумі. Окрім того, пасіонарність розуміють також як успадковувана характеристика, що визначає здатність індивіда/групи індивідів до надзусиль, напруження.

Лексема *пасіонарність*, що номінує досліджуване поняття, семантично містить, окрім родової семи *пристрасть* як *нестримне прагнення*, три диференційовані семи: *енергія, дія, діяч* (сема носія ознаки). Значення кожної з них актуалізується як за допомогою експліцитних, так і імпліцитних засобів, які в сукупності вербалізують наукове поняття у художньому тексті.

Лексема *енергія*, що прямо номінує відповідну сему, є терміном фізики і визначається як фізична величина, що характеризує здатність тіла виконувати роботу, тобто в більш широкому значенні - виробляти ті чи інші зміни навколо або всередині себе. У художньому тексті на історичну тематику мова якого архаїзована з метою відтворити колорит епохи, вживання сучасного наукового терміна призведе до порушення стилістичної єдності. Тому письменник звертається до лексем зі схожим базовим змістом. Наявність пасіонарної енергії імплікується традиційною метафорою *вогонь* на основі сприйняття вогню як інтенсивно перетворювальної сили, вивільненої енергії, здатної приносити як користь, так і шкоду. Д. Балашов використовує ряд метафоричних номінацій, збудованих на основі асоціативного потенціалу лексем, що репрезентують елементи одного фрейма [8].

Наявність або відсутність пасіонарності є у Д. Балашова основою для створення образів як окремих людей, так і цілих народів. Тут актуалізуються експлікатори пасіонарної енергії, що пов'язано з особливостями прояву її дії на психічному і поведінковому рівнях: *сили великі, мужність діяння, воля до боротьби, наснага* (якщо наявна енергія); *втома* (якщо енергія відсутня). Зовнішнім проявом пасіонарності є дії людини, і письменник актуалізує сему *дія* за допомогою прямої номінації, використовуючи її архаїчні форми, що обумовлено специфікою жанру: *діяння, действование, деять*. Однак йдеться не просто про сукупність фізичних дій, а дій, що вимагають інтелектуальної енергії, що викликають певне ставлення діяча, і таким чином концепт пасіонарність і семантично, і аксіологічно передбачає діяча - носія пасіонарності (пасіонарія), а також аналізоване поняття включено до концептосфери *мораль*, оскільки діям передують їхній вибір, а результати дій оцінюють і сам діяч, і його сучасники, і нащадки. Тому головну увагу в своїх творах письменник приділяє характерам і взаєминам дійових осіб, що активно виявили себе в історії. Характеризуючи пасіонарну особистість письменник не використовує прямих номінацій, актуалізуючи сему *діяч* у формі переліку різноманітних дій та їхніх оціночних характеристик [9].

Отже, загалом у творах Д. Балашова наукові поняття, зокрема термінологія пасіонарної теорії етногенезу, концептуалізовані з метою втілення в художньому тексті авторських поглядів на закономірності розвитку історичного процесу. Головними засобами репрезентування наукових понять у художньому тексті, переважно імпліцитних, є метафори та порівняння, ефект яких посилюється ретельно дібраними епітетами.

Використання концептуального аналізу для виявлення особливостей здійснення певних когнітивних утворень в тексті є ефективним способом вивчення шляхів реалізації авторського світогляду в площині тексту, подальшого вивчення взаємозв'язків мови, мислення і культури, сприяє дослідженню авторських інтенцій і тактик кодування інформації, призначеної для інтерпретації при декодуванні художнього тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека: [монография] / Нина Давидовна Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Воронцова Т. И. Текст баллады. Концептуальная картина мира (на материале английских и шотландских баллад): [монография] / Т. И. Воронцова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. – 152 с.
3. Дискурс іноземномовної комунікації / Під ред. К. Я. Кусько. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 495 с.
4. Маслова В. А. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: [монография] / В. А. Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 256 с.
5. Воронина Е.А. Мировоззренческое знание в литературно-художественном творчестве: [Дис. ... канд. филос. наук] / Е. А. Воронина. – Нижний Новгород, 2008. – 176 с.
6. Щирова И. А., Гончарова Е. А. Текст в парадигмах современного гуманитарного знания / И. А. Щирова, Е. А. Гончарова. – СПб.: Книжный дом, 2006. – 172 с.
7. Гумилев Л. Н. Этногенз и биосфера земли / Л. Н. Гумилев. – М.: ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.
8. Пустовіт Т.М. Концептуалізація основних понять пасіонарної теорії етногенезу в художній системі романів Д. Балашова / Т. М. Пустовіт, І. М. Шлапак // Ученые записки ТНУ имени В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Том 26 (65). – № 4. – Ч. 2. – Симферополь: ТНУ, 2013. – С. 182–189.
9. Пустовіт Т.М. Методологічна основа художнього аналізу історичного процесу в творах Д. Балашова: монографія / Т. П. Пустовіт. – Вінниця: ВНТУ, 2012. – 157 с.

Пустовіт Тетяна Миколаївна – канд. філол. наук, доцент кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет, e-mail: tetyanatuleneva@gmail.com

Pustovit Tetyana N. – Cand. Sc. (Philology), Associate Professor of Department of Linguistics, Vinnitsa National Technical University, Vinnitsa